

ISSN 2591-1201

LETNIK 8 • 2024 • ŠTEVILKA 1



D i l e m e



Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija

Odgovorni urednik

dr. Tomaž Ivešić (Slovenija)

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Tehnični urednik

Petra Grabrovec (Slovenija)

Uredniški odbor

dr. Matic Batič (Slovenija), dr. Jakub Beneš (Združeno kraljestvo), dr. Pavlina Bobič (Slovenija), dr. Lucia Ceci (Italija), dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Adam Hudek (Slovaška), dr. David Hazemali (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Peter Lieb (Nemčija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija)

Spletni naslov

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles. No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Redakcija te številke je bila zaključena 20. 5. 2024.

Publikacija izhaja s finančno podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Lektoriranje in prevod povzetkov

MODUS TOLLENS, Tadej Todorović s.p. in TransLAB, Andraž Banko s.p.

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Itagraf, d. o. o.

Naklada

100 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m e

Review of Slovene Contemporary History



LETNIK 8 • 2024 • ŠTEVILKA 1

VSEBINA

Razprave

Valentin Areh

*Nemški pogledi na vzroke razkola
med Nemci in Slovenci*

9

Pavlina Bobič

*Moč uma in telesa: telo kot politični prostor v desetletju
po 1. svetovni vojni na Slovenskem*

45

Zoran M. Jovanović

*Slučaj Gornja Toponica: O ponekim detaljima iz istorije
srpsko-slovenačke bliskosti tokom Drugog svetskog rata
ili o Srbima barbarima*

81

Klemen Kocjančič

*Lažno upanje:
slovenska partizanska vojska in prelomno leto 1943*

127

Matic Batič

Prisvajanje javnega prostora na Primorskem med 1943 in 1945

165

Željko Oset

*Ruski emigranti v Jugoslaviji med sovjetskimi obveščevalci
in jugoslovansko tajno policijo*

205

Poročila s konferenc

Špela Chomicki in Petra Grabrovec

*Ob 100. obletnici Gentilejeve šolske reforme:
posledice za primorski prostor, Trst, 22. september 2023*

241

In memoriam

Aleš Maver

In memoriam doc. dr. Ilaria Montanar

247

Recenzije

Klemen Podbersič

*Aleš Maver, Ukrajina od igre prestolov do vojne za
samostojnost, Celjska Mohorjeva družba, Celje 2023*

253

Jurij Perovšek

*Andrej Rahten, Anton Korošec: slovenski državnik
kraljeve Jugoslavije,
Cankarjeva založba, Ljubljana 2022*

257

Željko Oset

*Josip Mihaljević, Kako je operirala UDBA? Operacija
"Paromlin" i sudbina Vinka Markovića, Hrvatski
institut za povijest, Matica hrvatska, Zagreb 2022*

263

Prejeto: 15. 2. 2024
1.01 izvirni znanstveni članek

Matic Batič¹

Prisvajanje javnega prostora na Primorskem med 1943 in 1945

Izvleček

Razprava obravnava procese idejno zaznamovanih posegov v javni prostor na Primorskem v času od kapitulacije Kraljevine Italije septembra 1943 do konca druge svetovne vojne v Evropi. V kaotičnih razmerah po razpadu italijanskega upravnega in vojaškega aparata v regiji so na tem območju skušale svojo oblast vzpostaviti različne države in politično-vojaške skupine. Ne glede na siceršnje razlike je vsem bilo skupno, da so svojo oblast skušale uveljavljati ne le v upravnem in vojaškem smislu, temveč tudi preko simbolne legitimacije lastnih oblastnih zahtev. Tovrstna prizadevanja so vključevala tudi procese ideološko obarvanega preoblikovanja javnega prostora, ki so se odražali v rušenju spomenikov, preimenovanju ulic in trgov, pisanju propagandnih javnih napisov ipd. Kulturna krajina je tako postala prostor za

¹ Matic Batič, znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, matic.batic@scnr.si; ORCID iD: 0000-0002-4681-6334.

izražanje konkurenčnih ideologij in oblastnih zahtev. Razprava analizira osnovne značilnosti prostorskih politik različnih strani, pa tudi ozadja najpomembnejših konkretnih posegov v prostor.

KLJUČNE BESEDE: *druga svetovna vojna, Primorska, prostorske politike, kulturna krajina, propaganda.*

Abstract

The article examines the processes of ideologically marked interventions in the public space of the Primorska region during the period from the capitulation of the Kingdom of Italy in September 1943 to the end of the Second World War in Europe. In the chaotic situation following the dissolution of the Italian administrative and military apparatus in the region, various states and politico-military groups attempted to establish their authority in the area. Whatever their differences, they all had in common that they sought to assert their authority not only administratively and militarily, but also through the symbolic legitimation of their own claims to power. Such efforts inter alia involved processes of ideologically tinged transformation of public space, manifested in the demolition of monuments, the renaming of streets and squares, the writing of propagandistic public signs, etc. The cultural landscape thus became a space for the expression of competing ideologies and power claims. The article analyses the basic features of the spatial policies of the different parties, as well as the background to the most important concrete spatial interventions.

KEYWORDS: *Second World War, Primorska region, spatial politics, cultural landscape, propaganda*

*Uvod*²

Leto 1943 predstavlja zgodovinsko prelomnico za nadaljnjo usodo severnojadranskega obmejnega prostora.³ S propadom fašističnega režima in nato kaotično kapitulacijo italijanskih oboroženih sil se je na Primorskem pojavil vakuum oblasti, ki so ga v naslednjih mesecih in letih skušale zapolniti različne skupine. Po eni strani je zlom italijanske oblasti na široko odprl pot za vzpon slovenskega partizanskega gibanja pod vodstvom Komunistične partije Slovenije (KPS). V večinsko italijanskih predelih pokrajine se je začelo oblikovati tudi italijansko odporniško gibanje različnih idejnopolitičnih usmeritev. Istočasno je svoje zahteve začela uveljavljati tudi nacistična Nemčija – po italijanski kapitulaciji so nemške vojaške enote začele zasedati to ozemlje, že 10. septembra 1943 pa je Adolf Hitler ustanovil Operacijsko cono Jadransko Primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland* – OZAK). OZAK je sicer formalno predstavljal okupacijsko upravo, a so številni visoki nacistični politiki gojili tudi jasne težnje po priključitvi ozemlja, čeprav je nacistična Nemčija formalno priznavala suverenost svoje zaveznice, marionetne Mussolinije Salojske republike.⁴ Hkrati

- 2 Razprava je nastala v okviru podoktorskega raziskovalnega projekta *Fluidna krajina: arhitektura, identiteta in obmejni prostor v severnem Jadranu od 1943 do 1954* (Z6-3222 (B)), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.
- 3 Severnojadranski prostor upravno gledano sestavljajo dežele nekdanje habsburške monarhije, Avstrijsko primorje, katerih ozemlje je v času italijanske oblasti bilo razdeljeno med videmsko, goriško, tržaško, puljsko in reško pokrajino. V razpravi se omejujem na slovensko-italijanski del tega ozemlja, ne obravnavam pa razmer južno od današnje slovensko-hrvaške meje.
- 4 Podrobneje o tem gl. Denis Cerkenik, *Med rasizmom in nujno: 1943–1945* (Ljubljana: Založba Univerze, 2023).

so nemške oblasti, skladno z načeli politike *divide et impera*, tudi tu živečemu slovenskemu prebivalstvu dale nekatere koncesije ter skušale na Primorskem organizirati enote slovenskih domobrancev. Na vojaški ravni so te sodelovale z nemškim okupatorjem v bojih proti partizanskemu gibanju, politično gledano pa so vodilni politični predstavniki protirevolucionarnega tabora razvijali lastne načrte o prihodnji usodi tega ozemlja, pri čemer so se po eni strani zavzemali za revizijo mejne črte, po drugi pa za preprečitev komunistične oblasti.⁵

Skladno s pojavom različnih konkurenčnih političnih in vojaških akterjev, ki so želeli prevzeti nadzor nad tem prostorom, je čas od septembra 1943 do konca vojne zaznamoval tudi izjemen porast različnih oblik fizičnega nasilja. Porast partizanskega upora je sprožil številne nemške vojaške operacije, pri čemer so nemške enote proti civilnemu prebivalstvu uporabljale tudi najostrejše represivne ukrepe. Hkrati je vzpon partizanskega gibanja in širjenje vpliva komunistične partije pripeljal tudi do začetka revolucionarnega nasilja v večjem obsegu, ki je bilo usmerjeno proti vsem dejanskim in namišljenim nasprotnikom komunizma.⁶ V tem oziru je treba izpostaviti tudi pojav t. i. fojbe, tj. primerov obračunavanja z (delom) italijanskega

5 Splošno o delovanju domobranstva na Primorskem gl. Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem* (Ljubljana: Borec, 1982); o pomenu in vlogi Primorske v političnih načrtih protirevolucionarnega tabora: Boris Mlakar, »Vloga in pomen Primorske v delovanju protirevolucionarnega tabora v Sloveniji,« v: *Vojna in mir na Primorskem: od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*, ur. Jože Pirjevec, Gorazd Bajc in Borut Klabjan (Koper: Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005), 101–111.

6 Renato Podbersič, *Revolucionarno nasilje na Primorskem: Goriška in Vipavska 1941–1945* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012); Renato Podbersič, »Seznam žrtev revolucionarnega nasilja na severu Primorske,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 1, št. 1/2 (2017): 63–88, <https://doi.org/10.55692/d.18564.173>.

prebivalstva, predvsem nekdanjimi predstavniki fašističnega režima in režimskega upravnega ter policijskega aparata.⁷

Pravkar izpostavljeni zgodovinski vidiki so že bili deležni obsežne zgodovinopisne obravnave, a so se dosedanje raziskave v veliki meri omejevale na politični in vojaški vidik dogajanj.⁸ Problem vzpostavljanja politične suverenosti in legitimnosti konkurenčnih političnih akterjev je bil doslej obravnavan le v manjši meri, omejen je bil predvsem na raziskave represije⁹ ter na analizo časopisne propagande.¹⁰ Pri tem je ostal skorajda po-

- 7 Problematiko fojb obravnava obsežna literatura v slovenskem in predvsem italijanskem jeziku. Izbor najpomembnejših študij: Jože Pirjevec et al., *Fojbe* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012); Raoul Pupo in Roberto Spazzali, *Foibe* (Milano: B. Mondadori, 2003); Elio Apih, *Le foibe giuliane: note e documenti* (Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2010); Raoul Pupo, *Il lungo esodo: Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio* (Milano: Rizzoli, 2005); Claudia Cernigoi, *Operazione 'foibe': tra storia e mito* (Udine: Kappa Vu, 2012).
- 8 Politična in vojaška zgodovina regije v tem času je zato že dobro raziskana. Med najpomembnejše študije sodijo: Karl Stuhlpfarrer, *Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« 1943–1945* (Wien: Brüder Hollinek, 1969); Michael Wedekind, *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945: die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland«* (München: Oldenbourg, 2003); Stefano di Giusto, *Operationszone Adriatische Küstenland : Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca 1943–1945* (Udine: Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 2005); Dennison I. Rusinow, *Italien und sein österreichisches Erbe 1919–1946* (Bozen: Athesia, 2016), 378–499; v slovenščini gl. Cerkvnik, *Med rasizmom in nujno*.
- 9 O tem gl. predvsem Giorgio Liuzzi, *Violenza e repressione nazista nel Litorale Adriatico: 1943–1945* (Trst: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2014).
- 10 Gianmarco Bresadola, »The Legitimising Strategies of the Nazi Administration in Northern Italy: Propaganda in the Adriatisches Küstenland,« *Contemporary European History* 13, št. 4 (2004): 425–451; Tanja Jakomin Kocjančič, *Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021).

polnoma zanemarjen problem ideološko nabitih posegov v javni prostor, čeprav vzpostavljane suverenosti nad tem ozemljem, neločljivo povezano z zagotavljanjem legitimnosti oblasti, ni potekalo zgolj politično in vojaško, temveč tudi kulturno. Kot ugotavljajo številne študije, javni prostor ni zgolj golo fizično okolje, temveč je (za posamezne človeške družbe) pomensko nabit. Kot tak vpliva na samoidentifikacijo posameznih družb, pa tudi na razumevanje nekega ozemlja s strani drugih. Prav zato kulturna krajina predstavlja rezultat idejno zaznamovanih posegov in (simbolnih) spopadov, s katerimi posamezne politične skupine ali državni aparati skušajo utrjevati pripadnost določeni ideji, pa tudi legitimirati svoje politične zahteve in hkrati diskreditirati nasprotnike. Nestabilnost po zlomu italijanskega upravnega aparata na severnojadranskem območju, ko je politična prihodnost tega ozemlja »visela v zraku«, je torej logično vodila k porastu idejno zaznamovanih posegov v javni prostor, ki so ga izvajale vse prej navedene skupine.

Razprava metodološko temelji na prepoznavanju kulturnega značaja različnih prostorskih okolij, njen osnovni namen pa je predstaviti značilnosti različnih oblik boja za (simbolno) prevlado v javnem prostoru na Primorskem od septembra 1943 do pomladi 1945. Ker to raziskovalno področje doslej skorajda še ni bilo predmet znanstvene obravnave, se razprava osredotoča na splošne značilnosti tovrstnih procesov, pri čemer obravnava delovanje najpomembnejših vpletenih strani (slovenskega partizanskega gibanja, nemških oblasti, slovenskih domobrancev, italijanskih kolaboracionistov), izpostavlja pa tudi kompleksno ozadje številnih posegov, ki pogosto niso bili rezultat ukazov »od zgoraj«. Analizo prostorskih politik uvaja kratka teoretska obravnava problematike idejno zaznamovane preobrazbe javnega prostora. Razprava predstavlja prvo znanstveno obravnavo te tematike, posledično pa tudi izhodišče za nadaljnje raziskovalno delo.

Javni prostor kot nosilec pomena

V različnih humanističnih disciplinah je problematika prostora deležna veliko pozornosti vse od t. i. »prostorskega obrata« v zadnjih desetletjih 20. stoletja, ko se je uveljavilo spoznanje, da prostor ni zgolj goli fizični okvir dogajanja, temveč ima tudi kulturno dimenzijo, ki je rezultat socialnih hierarhij in kulturnih praks.¹¹ V tem smislu predstavljajo raziskave kulturne dimenzije prostorskih fenomenov stalnico v različnih humanističnih in družboslovnih vedah, pri čemer se strokovnjaki poslužujejo različnih metodoloških pristopov. Tovrstno raziskovanje prostora se je začelo predvsem v okviru kulturne geografije in antropologije,¹² kot uporabna pa se je izkazala tudi povezava s študijami spomina, pri čemer so posamezni prostorski fenomeni koncipirani v smislu *lieux de mémoire*.¹³

Pojmovno ogrodje te razprave predstavlja semiotični pristop, predvsem ugotovitve rusko-estonskega semiotika Jurija Mihajloviča Lotmana, ki poudarja komunikacijske vidike kulture, pri čemer je tudi fizični svet podvržen procesu »opomenjanja«, s čimer postane predmet komunikativnih procesov. V skladu s tem je svet razdeljen na predmete, ki nekaj označujejo, in na predmete, ki predstavljajo zgolj sami sebe. Z drugimi besedami: posamezni prostorski elementi lahko postanejo znaki oziroma nosilci pomena in s tem objekti v procesu komunika-

11 Doris Bachmann-Medick, »Spatial turn«, v: *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie. Ansätze – Personen – Grundbegriffe*, ur. Ansgar Nünning (Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2013), 697–698.

12 Eric Hirsch in Michael O'Hanlon, ur., *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space* (Oxford 1994); A. Gupta and J. Fergusson, ur., *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology* (Durham-London 1997).

13 Aleida Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München: C. H. Beck, 2018).

cije.¹⁴ Ker komunikacija poteka znotraj posameznih skupnosti, je simbolni pomen prostorskih pojavov »berljiv« za posamezne družbene (pod)skupine, za katere ima prostor svoj »jezik«. Za posamezne kulture tako postane prostor, prežet s pomenom, eden od oblikovnih elementov njihove lastne kolektivne identitete.¹⁵ Pomenska zaznamovanost prostora je pri tem odvisna od zgodovinskega konteksta. Če upoštevamo zgolj obdobje od sredine 19. stoletja naprej, je bil vzpon nacionalizma kot osrednje politične ideologije bistvenega pomena, saj je pojav in nato prevlada nacionalizma povzročila novo, nacionalno zaznamovano razumevanje prostora. Skladno s tem za pripadnike določene narodne skupnosti njihov življenjski prostor ni le kraj bivanja, temveč nekaj čustveno nabitega – ni le življenjski prostor, temveč domovina.¹⁶ Z vzponom totalitarnih ideologij v 20. stoletju so se kasneje pojavili novi pomenski odtenki javnega prostora, v katerega so različni ideološki sistemi intenzivno »vpisovali« svoje sporočilnosti z namenom utrjevanja politične prevlade in ustvarjanja »novega človeka«.¹⁷

Na jezikovno in narodno razdeljenem severnojadranskem prostoru so se ti procesi kazali še posebej izrazito. Do konca prve svetovne vojne je pokrajina stoletja sodila v okvir habsburške monarhije, s pojavom in vzponom nacionalizma od sredine 19. stoletja naprej pa so se politične razmere zaostrole, kar se je odrazilo tudi na področju prostorskih politik. S pojavom

14 Jurij Mihajlovič Lotman, *Znotraj mislečih svetov* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2006).

15 Vanesa Matajc, »'The rhetorics of space:' Introduction,« *Neohelicon: acta Comparationis litterarum universarum*, 41 (2014): 3–4.

16 Anthony D. Smith, *Myths and Memories of the Nation* (Oxford, New York: Oxford University Press, 1999), 149–150.

17 Literatura na to temo je obsežna; kot primerjalni uvod gl. Håkan Hökerberg, ur., *Architecture as Propaganda in Twentieth-Century Totalitarian regimes* (Firenze: Polistampa, 2018).

konkurenčnih nacionalno-političnih zahtev je namreč tudi javni prostor postal prizorišče političnega in kulturnega boja, pri čemer so si tu živeče narodne skupnosti lastile nadzor nad javnim prostorom in s tem simbolno izražale svoje zahteve. Kot rezultat tega procesa so nastale različne ideološko zaznamovane (urbane) krajine.¹⁸ Proces ideološko nabitih posegov v prostor je svoj prvi vrh dosegel po koncu prve svetovne vojne, ko so italijanske oblasti in italijanske nacionalistične skupine sprožile obsežen in dolgotrajen proces italijanizacije kulturne krajine. Ideološko nabite spremembe so zajele širok spekter prostorskih elementov: pokrajina je bila »napolnjena« z množico italijanskih spomenikov, fašističnih propagandnih napisov, lokalni toponimi so bili poitaljančeni, ulice, trgi in javne zgradbe so bile poimenovane po vodilnih predstavnikih italijanske države in članih nacionalističnega kanona.¹⁹ A ideološko pogojene spremembe so se odražale tudi na manj očitnih področjih, npr. v videzu obnovljenih cerkva vzdolž krajev nekdanjih vojaških spopadov ali hiš, zgrajenih v okviru povojne obnove.²⁰

18 Idejno zaznamovane politike posegov v prostor na območju Avstrijskega primorja v obdobju pred prvo svetovno vojno še niso bile celovito predstavljene, obstaja pa več študij primerov: Borut Klabjan, »Nacionalizacija kulturne krajine severnega Jadrana na začetku 20. stoletja: primer Verdievega spomenika v Trstu,« *Acta Histriae* 23, št. 1 (2015): 113–130; Marta Verginella, »Slovene Mapping of Urban Centres in the Austrian Littoral in the Nineteenth and Twentieth Century,« v: *Borderlands of Memory: Adriatic and Central European perspectives*, ur. Borut Klabjan (Oxford et al.: Peter Lang, 2019), 33–57.

19 Ta tematika je sistematično obravnavana v: Matic Batič, »Italijanizacija kulturne krajine na Goriškem od konca prve svetovne vojne do kapitulacije Italije« (doktorska disertacija, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, 2020).

20 Matic Batič, »Italijanizacija sakralne arhitekture na Goriškem v času med svetovnima vojnama,« *Res novae: revija za celovito znanost* 6, št. 2 (2021): 35–76.

Vseprisotnost italijanskih prostorskih markacij je bistvena za razumevanje dogajanj po letu 1943. Kot izraz italijanskih oblastnih ambicij, tesno prepletenih s fašistično ideologijo, so italijanski spomeniki in druge prostorske markacije predstavljale izraz oblasti nad tem ozemljem. Skladno s tem so predstavljali (simboli) izziv konkurenčnim političnim silam, obenem pa tudi nekakšen strelovod, preko katerega je lahko (slovensko) prebivalstvo po 8. septembru 1943 izrazilo svoj odpor in zavračanje približno dvajsetletne italijanizacijske politike. Tega spontanega odziva lokalnega prebivalstva ne smemo enačiti z organiziranimi posegi v podobo javnega prostora, ki so se prav tako začeli po razpadu italijanske oblasti. S prepletanjem obeh procesov se je začela vzpostavljati drugačna podoba javnega prostora, deloma kot rezultat jasnega programa »od zgoraj«, deloma kot posledica številnih nekoordiniranih akcij posameznikov in skupin.

Posledice italijanske kapitulacije

Spontane »prostorske politike« slovenskega prebivalstva, značilne predvsem za čas neposredno po 8. septembru 1943, so bile rezultat razmer na tem ozemlju od začetka italijanske oblasti, predvsem rezultat italijanizacijskih procesov, ki so stremeli k izbrisu Slovencev kot etnične skupnosti. Ta politika je od vsega začetka zbudila odpor, ki se je izražal tako na nasilne (delovanje organizacije TIGR), kot tudi na nenasilne načine, predvsem preko notranjega zavračanja režimskega programa in gojenja prepovedanega slovenskega jezika, pri čemer so odločilno vlogo imeli slovenski katoliški duhovniki.²¹ Vsekakor so po izbruhu druge svetovne vojne na s Slovenci poseljenem delu Primor-

21 Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom* (Ljubljana: Nova revija, 2001).

ske nastale napete razmere, zrele za začetek protiitalijanskega odpora, ki se je v okviru organizacije Osvobodilne fronte, ki se je razširjala iz osrednje Slovenije, v večji meri razplamtel že v drugi polovici leta 1942. Italijanskim oblastem je z angažmajem večjega števila vojaških in policijskih enot upor v prvi polovici leta 1943 sicer uspelo delno omejiti,²² a nezadovoljstvo velike večine prebivalstva se je do jeseni le stopnjevalo, tako da so bile razmere zrele za vstajo.

Prvo iskro požara, ki je nato kmalu zajel vso Primorsko, je predstavljal padec Benita Mussolinija in fašističnega režima konec julija 1943. Ob padcu režima je prišlo do izraza nakopičeno nasprotovanje in sovraštvo ne le s strani slovenskega, temveč tudi s strani dela italijanskega in furlanskega prebivalstva. To se je odrazilo preko napadov na režimske simbole v javnem prostoru, kot so bili npr. liktorski fašiji, ki so bili od 30. let tudi uradni državni simboli in so krasili številna pročelja javnih in tudi zasebnih stavb. Družbo so jim delali tudi številni fašistični propagandni napisi, izpostaviti pa je treba tudi ideološko nabito podobo javnih uradov in drugih javnih stavb, kjer so visele Mussolinijeve slike in drugi režimski simboli. Ob propadu fašizma je po vsej deželi prišlo do množičnih primerov uničevanja tovrstnih znakov, ki ni bilo omejeno le na večinsko slovenske kraje. V italijanskem in furlanskem delu Julijske krajine so pri tem prednjačili predvsem industrijski delavci, kot nakazujejo dnevniški zapisi slovenskega pisatelja Danila Lokarja, ki je bil takrat interniran v Medeji v Furlaniji: *»Par dni za tem pridejo kolesarji s Tržiča. Po vsej Furlaniji krožijo in razbijajo liktorske znake in fašistične embleme, dvignejo druge zastave.«*²³ Obenem pa so

22 Podrobno o tem gl. Tone Ferenc, *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943. Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada* (Ljubljana: Borec, 1983).

23 Danilo Lokar, *Dnevnik 1943–1945*, ur. Ivana Slamič (Ajdovščina: Lavričeva knjižnica, 2023), 14.

pomembno vlogo pri tem imeli tudi dotedanji režimski predstavniki na lokalni ravni, ki so v številnih primerih verjetno prav na ta način želeli prikriti svojo donedavno pripadnost. O tem pričajo npr. zanimivi dnevniški zapisi dekana Alojzija Novaka iz vasi Črniče v Vipavski dolini: *»Zanimivo je, kako se naši dosedanji mogotci v vasi držijo. Pokropljeni so, glave povešajo, uniforme so odložili, znake skrili – v Gorici so jih kar trgali s prs in jih metali na tla, sliko ducejevo so pobrali raz sten kar vojaki po gostilnah in jih potem sežgali.«*²⁴

Padec fašizma pa na Primorskem še ni pomenil odprave italijanske oblasti, italijanska uprava je namreč še naprej delovala in nadaljevala svojo jezikovno politiko oz. omejevanje prisotnosti slovenščine v javnem prostoru. Do izrazitega preloma, tudi na področju simbolnih hierarhij v prostoru, je tako prišlo šele 8. septembra, po kapitulaciji Italije. Italijanska kapitulacija je na Primorskem po eni strani pomenila takojšen zlom upravnega aparata in razpad italijanskih oboroženih sil, po drugi pa izbruhe vsesplošnega navdušenja s strani slovenskega prebivalstva. Slednje se je izrazilo tudi z napadi na italijansko simbolno hierarhijo v prostoru. Po vsej deželi so se začele množično pojavljati prej strogo prepovedane slovenske zastave, ljudje so začeli graditi slavoloke s slovenskimi simboli, pa tudi odstranjevati italijansko prostorsko markacijo. Pri tem je šlo za primere spontanega delovanja, o katerem nam ponovno najbolj zgovorno pričajo spominski zapisi. Izbruhe navdušenja v že omenjeni vasi Črniče je natančno popisal dekan Novak: *»Mlado in staro je na cesti, slovenske zastavice vihtijo – tudi v zvonik so vkljub moji prepovedi eno obesili (kakor nisem nikdar italijanske razobesiti, ker je cerkev za vse*

24 Alojzij Novak, *Črniška kronika*, ur. Boris Mlakar (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1992), 102.

narode, sem rekel, naj tudi naše ne obešajo) /.../.«²⁵ Naslednji dan, tj. 10. septembra 1943, so v Črničah prebivalci začeli graditi slavolok za slovesen sprejem deklet, ki so se vračale iz italijanskih zaporov. Sprejem je deloval kot nacionalna manifestacija: »Vse mlado in staro nosi trobojnice na prsih, dekleta so se opasala s pasom spletenim v narodnih barvah.«²⁶

Obenem je s ponovnim uvajanjem slovenskih simbolov v javnem prostoru prihajalo tudi do spontanega uničevanja italijanskih simbolov, saj so domačini začeli odstranjevati predvsem propagandne napise, ki so prej stali na številnih javnih stavbah in zasebnih hišah. O tem sicer obstajajo le redka zapisana pričevanja, a ta ne dopuščajo dvoma, da je do tega prihajalo. V že omenjeni vasi Črniče se je eden od prebivalcev spominjal, da so takoj po kapitulaciji Italije prebelili fašistični napis »*Il regime fascista quando impegna una battaglia, la conduce a fondo! Mussolini*«,²⁷ ki je bil napisan na steni njihove hiše.²⁸ Zanimivo pa je, da je uničevanje italijanskih in fašističnih simbolov očitno le v manjši meri prizadelo številne spomenike, ki so bili v času italijanske oblasti postavljeni v Julijski krajini. Izjemo predstavlja spomenik generalu Franciscu Scodniku (1804–1877) v Kanalu v Soški dolini. Scodnik, po rodu iz Kanala, je kot častnik habsburške armade leta 1848 dezertiral in se priključil italijanskim upornikom v Lombardiji, kasneje pa je služil v piemontski vojski. Sredi 30. let so v Kanalu odkrili njegov spomenik. Glede na pričevanje očitidke odločitev o odstranitvi spomenika ni bila rezultat organiziranega delovanja, ampak je bila sprejeta spontano, na predlog enega od prebivalcev. Skupina domačinov je predlog navdušeno

²⁵ Ibid., 110.

²⁶ Ibid., 111.

²⁷ Prevod: »Ko fašistični režim začne bitko, jo vodi do konca! Mussolini«.

²⁸ Andrej Ferletic, »Propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem od 1918 do 1943,« *Zgodovinski časopis* 61, št. 1–2 (2007): 118.

sprejela, kamniti spomenik pa so nato sneli s podstavka in ga vrgli v reko Sočo.²⁹

Ustvarjanje partizanske krajine

Če je odstranjevanje italijanskih in fašističnih simbolov v začetku potekalo spontano, pa je kmalu zatem v slovenskem delu pokrajine dobilo tudi organiziran značaj v okviru delovanja slovenskega partizanskega gibanja, za katerega je kapitulacija Italije pomenila pomemben preboj. Osvobodilna fronta, v kateri je od vsega začetka imela KPS vodilno vlogo, je na Primorskem prve odporiške enote organizirala že od konca leta 1941 dalje, pri čemer se je partizansko gibanje predvsem od druge polovice leta 1942 naprej močno okrepilo. Ne glede na to pa je prelomnico v razvoju predstavljala kapitulacija Italije in razpad italijanskih oboroženih sil septembra 1943, ko je izbruhnil vsesplošni upor.³⁰ Ljudje so se začeli množično vključevati v partizansko gibanje, 11. septembra 1943 je bil ustanovljen Narodnoosvobodilni svet za Primorsko, ki se je takoj razglasil za suvereno politično oblast v regiji. Pod vtisom upora je vrhovni plenum Osvobodilne fronte 16. septembra 1943 razglasil priključitev Slovenskega primorja k novi jugoslovanski državi. Ta sklep je bil nato potrjen tudi na t. i. Zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, 3. oktobra 1943, in

29 Pričevanje B. G. (1924–), 28. 5. 2022.

30 Za podroben pregled (postopnega) vzpona slovenskega partizanskega gibanja zahodno od rapalske meje in njegovih spopadov z italijanskimi oboroženimi silami gl. Ferenc, *Primorska pred vseljudsko vstajo*; o razmerah po kapitulaciji Italije gl. Tone Ferenc, »Vseljudska vstaja v Slovenskem primorju po kapitulaciji Italije,« v: *Izbrana dela 4: Odpornišvo*, ur. Mitja Ferenc (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011), 313–328.

nato na drugem zasedanju Antifašističnega sveta za narodno osvoboditev Jugoslavije (AVNOJ) v Jajcu.³¹

Vzpostavljajoča se partizanska oblast na Primorskem je začela z izgradnjo podobe javnega prostora po svoji meri, ki naj bi po eni strani izražal slovenske narodne zahteve po tem ozemlju, po drugi pa tudi politično vizijo partizanskega gibanja. Skladno s tem je prvi del gradnje nove podobne javnega prostora predstavljalo odstranjevanje italijanskih prostorskih »markacij«. Kmalu po kapitulaciji Italije je lokalno partizansko vodstvo izdalo poseben ukaz o odstranjevanju italijanskih javnih napisov, ki je bil objavljen v glasilu *Primorski poročevalc*. Zdi se, da se je odredba izvajala le v omejenem obsegu. Julij Beltram, okrožni sekretar KPS v goriškem okrožju, je zato v okrožnici v začetku novembra 1943 opozoril podrejene odbore, da ta ukaz še ni bil v celoti izvršen in zahteval: »[V]si italijanski napisi bi morali že davno izginiti, vse table v italijanščini isto.«³² Doseg tovrstnih pozivov je težko celovito oceniti. Glede na široko razvejano mrežo organizacij Osvobodilne fronte in KPS lahko sklepamo, da so imeli precejšen doseg in tudi konkreten učinek. Vendar pa je treba pri tem upoštevati tudi dejstvo, da se partizanska oblast vse do konca vojne ni uveljavila po vsem teritoriju, zlasti ne v večjih urbanih središčih. Poleg tega v okviru pogosto kaotičnih vojnih razmer sistematično odstranjevanje italijanskih napisov po vsej verjetnosti ni predstavljalo prioritete. Vsekakor je ob koncu vojne v pokrajini ostala še množica napisov, kar dokazujejo različne okrožnice o njihovem odstranjevanju na državni in lokalni ravni. Sredi avgusta 1945 je notranji minister Zoran Polič vsem krajevnim ljudskim

31 Jože Pirjevec, »Trst je naš!«: boj Slovencev za morje (1848–1954) (Ljubljana: Nova revija, 2008), 243–245.

32 Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1701, t. e. 1, mapa 2, Okrožnica okrožnega komiteja KPS za Goriško vsem rajonskim komitejem, 4. 11. 1943.

odborom naročil, naj v zvezi s tem sistematično ukrepajo: *»Ravno tako je iz vseh zidov in raznih objektov odstraniti vse okupatorjeve napise. Ni dovolj, da se ti samo prepleskajo, potrebno je tudi take napise dobro izpraskati, da izgine vsaka sled, šele nato jih je dobro prepleskati. /.../ Enkrat za vselej morajo izginiti vsi napisi v tujem jeziku /.../.«³³*

Partizanska prostorska politika v tem času ni temeljila le na odstranjevanju starejše italijanske propagande, temveč je želela na Primorskem ustvariti »partizansko« podobo prostora, torej krajino, ki bi izražala vrednote in vizijo OF in KPS. Po eni strani je ta vizija bila narodno zaznamovana, saj je stremela k priključitvi Primorske k Jugoslaviji, po drugi pa je v ospredju bila tudi komunistična vizija izgradnje t. i. ljudske oblasti ter obračun s protirevolucionarnimi skupinami. Ta program se je od vsega začetka »vpišoval« tudi v kulturno krajino – najprej v obliki posameznih odporniških simbolov in napisov, ki so jih pisali posamezni aktivisti. Skladno z razvojem partizanskega gibanja so tovrstne propagandne akcije postajale čedalje bolj organizirane, partijski organi so začeli natančno določati tudi vsebino napisov. To dokazuje okrožnica, ki jo je Okrožni komite KPS za Goriško poslal vsem aktivistom 16. januarja 1944. V okrožnici je komite opozoril, da se v zadnjem času namenja premalo pozornosti napisnim akcijam in ukazal:

»Popišite vse zidove, zlasti one, ki leže ob glavnih cestah s sledečimi napisi ŽIVEL TOVARIŠ TITO, PRVI MARŠAL JUGOSLAVIJE! / ŽIVEL AVNOJ! / ŽIVELA NOVA VLADA JUGOSLAVIJE! / BOJKOT OKUPATORJU! / NITI ZRNA LETOŠNJEGA PRIDELKA OKUPATORJU! / SMRT BELI GARDI! / SMRT

33 ARS, AS 1931, t. e. 1478, a. e. 29: Register prebivalstva 1945–1962, f. 3, 15. 8. 1945.

NEMŠKIM HLAPCEM! / SMRT IZDAJALCEM! / VSI V NAROD-
NO-OSVOBODILNO VOJSKO!«³⁴

Akcije pisanja takih in podobnih napisov ter simbolov rdeče zvezde, srpa in kladiva so se pogosto povezovale z drugimi podobnimi akcijami, npr. izobešanjem rdečih in slovenskih zastav, prižiganjem kresov ipd. Okrajni odbor KPS v Ajdovšči-
ni je tako npr. konec leta 1943 poročal: »*Praznik 7 novembra*³⁵
se je proslavil v našem okrožju z kresovi ki so goreli po vseh
vrhovih, s trošenjem letakov, rdečih in slovenskih zastavic, z
razobešanjem velikih zastav, z velikimi napisi po cestnem tlaku
in zidovih.«³⁶ Podobno sliko dogajanja podaja tudi že citirana
Črniška kronika, v kateri je dekan Novak zabeležil tudi podatke
o aktivistih, ki so vršili ta dejanja:

To je ena plat delovanja naših terencev: pripravljati slavlja,
slavnostna zborovanja, pisati po cestah razne vzklike »živijo«
vsem mogočim veličinam, izobešati na obcestna drevesa rdeče
zastave s srpom in kladivom – dela, katera se vrše vsa ponoči
in največ od strani deklet. So partizani namreč prebrisani, ker
so le dekleta od 18 – 26 let toliko neumne gosi in koze, da se
jim zdi silno »narodno delo« pisati in izobešati po cestah, so
si te koze zbrali, ki nič ne razumejo, a slepo ubogajo – seveda
partizane, ne pa staršev ali župnika. In to je po vseh vaseh
enako, po celi deželi: dekleta so najbolj nora, kakor da bi bila
obsedena.³⁷

34 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 2, Okrožnica okrožnega komiteja KPS za
Goriško vsem aktivistom, 16. 1. 1944.

35 Gre za dan spomina na začetek oktobrske revolucije v Rusiji.

36 ARS, AS 1701, t. e. 3, mapa 1 (OKKPS za Ajdovščino), Poročilo pokra-
jinskemu odboru KPS za Goriško, 12. 11. 1943.

37 Novak, Črniška kronika, 181–182.

Poudarjanje vodilne vloge terenskih aktivistov OF (zlasti deklet) pri izvajanju propagandnih akcij se sklada z drugimi viri. O tem, da so prav dekleta pri tem imela vodilno vlogo, navsezadnje priča tudi to, da sta vsaj dve izmed njih pri tem tudi izgubili življenje.³⁸ Novak opozarja tudi na nevarnost takšnega početja, pa tudi na brezobzirno zagnanost aktivistov in partijskih struktur, ki so ta proces usmerjale. To potrjujejo tudi drugi viri, ki obenem izpostavljajo hudo stisko prebivalstva, ujetega med partizanske propagandne akcije na eni strani in grozeče nemške represalije na drugi strani. Nemške oblasti so v številnih primerih namreč zahtevale izbris partizanskih napisov, v nasprotnem primeru pa grozile s požigom hiš in usmrtitvami talcev. V vasi Renče so tako Nemci 1. maja 1944 zagrozili z obešanjem 10 talcev, če vaščani ne prebelijo ponoči napisanih propagandnih napisov. Nekateri vaščani so se teh groženj ustrašili, kar v dokumentaciji okrožne propagandne komisije ni naletelo na razumevanje: *»Kakor po navadi tako so tudi ob tej priliki omahljivci in strahopetci, jamrali, da kaj bo.«*³⁹ Do podobne situacije je približno ob istem času prišlo tudi v sosednji vasi Miren, kjer so Nemci zagrozili, da bodo požgali vas in streljali talce, če iz vasi ne izginejo vsi partizanski napisi in letaki. Ravnanje domačinov, ki so napise nato odstranili, ni našlo razumevanja v očeh partijske propagandne komisije: *»Seveda, takrat pa omahljivci in strahopetci takoj na delo ter so vse napise odstranili. Toda naša zavedna mladina je takoj zatem spet napisala ter nalepila lepake po zidovih. Kakor je opaziti, ima ljudstvo precejšen strah pred okupatorjem – posebno stare žene.«*⁴⁰

38 Ferletic, »Propagandni in politično-propagandni napisi,« 127–128.

39 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 6, Poročilo agit. prop. kom. pri oblastnem komiteju KPS, 3. 5. 1944

40 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 6, Poročilo agit. prop. kom. pri oblastnem komiteju KPS, 26. 4. 1944.

Vloga nemškega okupatorja

Pravkar opisani dogodki v zvezi s partizanskimi propagandnimi napisi že razkrivajo tudi vlogo nemških oblasti, ki so prav tako aktivno posegale v prostorsko simbolno hierarhijo. Nemško delovanje na tem področju je bilo večplastno. Poleg lastnega delovanja je namreč specifična nemška okupacijska politika na območju Operacijske cone Jadransko primorje odločilno vplivala tudi na tozadevno delovanje pri tistih delih italijanske in slovenske skupnosti, ki se niso pridružili partizanskemu odporniškemu gibanju. Za razumevanje teh prepletajočih se vidikov zato v nadaljevanju najprej predstavljam značilnosti nemške okupacije tega ozemlja ter prostorsko politiko nemškega okupatorja v ožjem pomenu besede. V zadnjem delu razprave so nato prikazane značilnosti tovrstnih posegov v slovenskem in italijanskem kolaboracionističnem taboru.

Nemško politiko na področju OZAK je zaznamovala precejšnja dvoličnost, ki je tudi sicer bila značilna za nemški odnos do Mussolinijeve Italije v tem času. Po eni strani je namreč nacistična Nemčija uradno bila zaveznica t. i. Italijanske socialne republike (Repubblica Sociale Italiana – RSI) z neuradnim sedežem v mestecu Salò ob Gardskem jezeru, po drugi pa je bilo njeno delovanje povsem pod nemškim vplivom.⁴¹ Do nekaterih delov Italije so številni nacisti gojili tudi aneksionistične težnje, predvsem do južnega dela Tirolske in severnega Jadrana. Ti dve

41 O t. i. Salojski republiki obstaja količinsko že skoraj nepregledna literatura. Izbor sintetičnih študij: Frederick William Deakin, *Mussolinijevih šeststo dni* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978); Luigi Ganapini, *La repubblica delle camicie nere. I combattenti, i politici, gli amministratori, i socializzatori* (Milano: Garzanti, 1999); Monica Fioravanzo, *Mussolini e Hitler: la Repubblica sociale sotto il Terzo Reich* (Roma: Donzelli, 2009); Mario Avagliano in Marco Palmieri, *L'Italia di Salò. 1943–1945* (Bologna: Il Mulino, 2017).

območji je nacistična Nemčija, sklicujoč se na njun strateški pomen za varnost »rajha«, upravljala v okviru operacijskih *con Alpenvorland* (OZAV) in *Adriatisches Küstenland* (OZAK). Vendar pa se nacistična politika ni omejila zgolj na upravo teh ozemelj, temveč je skušala tudi na različne načine spodkopavati italijansko suverenost, pri čemer so odločilno vlogo igrali predvsem nacisti avstrijskega rodu. Vodstvo civilne uprave v OZAK je Hitler poveril koroškemu gauleiterju Friedrichu Rainerju, ki je bil podrejen neposredno njemu, ne pa upravi RSI. Spodkopavanje suverenosti RSI na območju OZAK je Rainer izvajal na različne načine, od ukrepov na ekonomskem področju (zamenjava denarne enote, nadzor prehoda blaga na meji z RSI) in preprečitve nabora rekrutov v oborožene sile RSI, do sprememb na področju sodstva ter spodbujanja nemške propagande (film, radio, časopisje).⁴²

Poleg tega so nemške zasedbene oblasti zaradi nestabilnih razmer v pokrajini oz. prisotnosti močnega osvobodilnega gibanja ter pomanjkanja lastnih sil skušale na svojo stran pridobiti različne skupine prebivalstva, od italijanske buržoazije v Trstu do Slovencev in Hrvatov. Skladno s tem so skušale izvajati politiko *divide et impera* ter različnim skupinam podeljevati določene koncesije. Pri tem je nemška oblast pogosto uporabljala sklicevanje na čas habsburške monarhije, ko je regija, predvsem Trst kot njeno središče, doživljala ekonomski vzpon.⁴³ Obenem pa so te nemške politike različnim skupinam, ki so sicer bile legalizirane znotraj istega sistema (upravno-policijsko-vojaškega aparata OZAK), omogočile določen manevrski prostor za lastno delovanje, pri čemer so jasno prišle do

42 Tovrstne poskuse je nedavno v slovenskem prostoru sintetično predstavil Denis Cerkenik; gl. *Med rasizmom in nujo*, 38–75.

43 Več o nemških propagandnih strategijah gl. v Bresadola, »The Legitimising Strategies of the Nazi Administration in Northern Italy«; gl. tudi Rusinow, *Italien und sein österreichisches Erbe*, 378–393.

izraza njihove (konkurenčne) politične zahteve. Prav področje simbolno zaznamovanih prostorskih politik predstavlja očiten odraz teh napetosti. Vpliv nemškega okupatorja na prostorske politike v OZAK je zato segal onkraj strogo nemškega delovanja v smislu dejavnosti nemškega upravnega aparata ter policijskih in vojaških enot.

Kar se tiče nemške prostorske politike v ožjem pomenu besede, je ta na prvem mestu stremela k boju proti partizanskim propagandnim napisom. V zvezi s tem so že bili predstavljeni nekateri nemški poskusi odstranjevanja partizanskih napisov preko groženj domačinom. Ohranjeni viri nam sicer ponujajo samo posamezne drobce, a tudi iz teh je razvidno, da so nemške enote tudi same uničevale partizanske napise. Med že omenjeno akcijo v Renčah 1. maja 1944 naj bi nemški vojaki tudi sami odstranjevali partizansko propagando: *»Debelo so gledali napise na stenah in pri tem umazali obris tov. Stalina in Tita z blatom. Ko pa so se pomikali proti Gradišču, so mimogrede pobrali vse zastavice.«*⁴⁴ S precejšnjo verjetnostjo smemo sklepati, da je bila takih in podobnih akcij še veliko; do določene mere so sicer uspele zamejiti doseg partizanske propagande in (simbolni) nadzor nad javnim prostorom, a je njihovo efektivnost omejevalo dejstvo, da je bilo nemških okupacijskih enot veliko premalo, da bi lahko vzpostavile (trajen) nadzor nad celotnim ozemljem.

Vendar nemški posegi na tem področju niso bili omejeni zgolj na boj proti partizanskim napisom, deloma so tudi prizadeli prostorsko hierarhijo svojih italijanskih zaveznikov, in sicer predvsem preko uničevanja (nekaterih) spomenikov. Čeprav ne moremo reči, da je nemška uprava na tem področju vodila sistematično politiko odstranjevanja italijanskih spome-

44 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 6, Poročilo agit. prop. kom. pri oblastnem komiteju KPS, 3. 5. 1944.

nikov in drugih prostorskih markacij, lahko najdemo kar nekaj primerov, ki so imeli tak značaj. Vzroke za ta dejanja lahko po eni strani iščemo v že izpostavljenih poskusih spodkopavanja italijanske suverenosti v regiji oz. njenih simbolnih povezav z Italijo, po drugi pa verjetno tudi v prisotnih zamerah nemških častnikov. Nekateri od njih so se namreč le nekaj desetletij pred tem bojevali na nasprotni strani kot del nemške ali avstro-ogrske armade. Glede na to, da se je nemška propaganda sklicevala na čas habsburške monarhije, so bili italijanski spomeniki še posebej sporni, saj so večinoma slavili prav italijansko zmago nad Avstro-Ogrsko. Kljub temu pa je treba upoštevati, da bi, z ozirom na zavezništvo med nacistično Nemčijo in fašistično Italijo, sistematična odstranitev italijanskih spomenikov bila po vsej verjetnosti vendarle preveč provokativna. Nemško uničevanje italijanskih spomenikov je zato ostalo omejeno na posamezne primere, kot je bilo npr. uničenje spomenika brigade *Lupi di Toscana* blizu ustja reke Timave ter manjši spomenik Enrica Totija na koti 85 nad Tržičem (*it. Monfalcone*).⁴⁵ V obeh primerih je šlo za manjša spomenika, katerih uničenje ni vzbudilo večje pozornosti, kar pa ne velja za spomenik Nazaria Saura⁴⁶ v Kopru, ki je predstavljal eno od osrednjih simbolnih točk italijanske nacionalistične ideologije na tem območju.

O simbolnem pomenu Saurovega spomenika, ki je bil postavljen leta 1935, priča že dejstvo, da je na slovesnem odkritju spomenika prisostvoval italijanski kralj Viktor Emanuel III.

45 Antonio Sema, *La Grande Guerra sul fronte dell'Isonzo* (Gorizia: LEG, 2009), 577.

46 Nazario Sauro (1880–1916) je bil italijanski iredentist in pomorščak iz Kopra. Po izbruhu prve svetovne vojne se je pridružil italijanski vojski; ko so ga habsburške oblasti po brodolomu njegove podmornice ujele, so ga zaradi tega obtožile veleizdaje in obsodile na smrt z obešanjem. Sauro je tako poleg Cesareja Battistija postal eden od osrednjih mučencev/junakov italijanskega nacionalizma v poveljnih letih.

in več drugih visokih političnih predstavnikov, zbrala pa se je tudi množica približno 50.000 obiskovalcev. Pomen spomenika navsezadnje dokazujeta tudi njegova monumentalnost (v celoti se je dvigal kar 17 m v višino) ter prestižna avtorja, kipar Attilio Selva in arhitekt Enrico Del Debbio.⁴⁷ Kateri razlogi so vodili nemške oblasti, ki so maja 1944 dale razstaviti in odstraniti spomenik, nam poznani viri ne razkrivajo v celoti. Glede na poročila, ki jih je puljski prefekt Ludovico Artussi takoj po odstranitvi spomenika poslal notranjemu ministrstvu RSI ter Benitu Mussoliniju osebno, naj bi nemške oblasti pri tem zasledovale vojaške cilje, o odstranitvi spomenika pa so predhodno tudi obvestile Nazariovega sina Libera, ki je tedaj vodil 2. polk milice za teritorialno obrambo (*Milizia per la Difesa Territoriale*).⁴⁸ Ta pojasnila italijanskih oblasti niso pomirila. Zdi se, da se je posebno koprška občinska uprava zelo zavzela za ohranitev Saurovega spomenika ter v ta namen tudi poslala delegacijo k Benitu Mussoliniju.⁴⁹ Mussolini je nato koprskemu prefektornemu komisarju naročil, naj se na vrhovnega komisarja OZAK obrne s prošnjo, naj spomenik provizorično postavijo na kakšnem drugem mestnem trgu v Kopru.⁵⁰ O tem so očitno potekali tudi pogovori med puljskim prefektom Artusijem in Rainerjevim pooblaščencom baronom

47 O ozadju postavitve spomenika in njegovih značilnostih gl. Leon Vrtovec, »The Historical Background to the Erection of the Monument to Nazario Sauro in Koper as an Example of a Fascist Cult of Personality,« *Studia universitatis hereditati* 11, št. 2 (2023): 133–148.

48 Državni arhiv u Pazinu (DAPA), DAPA 55, t. e. 473, mapa XIX/6, dok. 2214.

49 Konec maja 1944 je k Mussoliniju odpotovala koprška delegacija, ki so jo poleg prefekturnega komisarja koprške občine sestavljali še Saurov sin Italo Sauro ter vojni veteran in invalid Giorgio Cobolli (Pokrajinski arhiv Koper (PAK), PAK 6, t. e. 593, mapa Monumenti, dok. 3311).

50 DAPA, DAPA 55, t. e. 473, mapa XIX/6, pismo koprškega komisarja Friedrichu Rainerju, 2. 8. 1944.

Ferdinandom Wolseggerjem, ki naj bi načeloma dovolil ponovno postavitev spomenika,⁵¹ a zgodilo se ni nič. O tem priča dejstvo, da je koprski komisar še marca 1945 ponovno pisal Rainerju s prošnjo, naj jim nemške vojaške oblasti uradno prepustijo dele razstavljenega spomenika, ki bi ga občina nato postavila na koprskem trgu Brolo.⁵² Zdi se, da je tudi to pismo ostalo brez odgovora, kar predstavlja dodaten indic, da za odstranitvijo spomenika niso stali zgolj vojaški razlogi, temveč tudi dejstvo, da je Saurov spomenik predstavljal osrednjo simbolno točko italijanskega iredentizma v regiji, izražal pa je tudi jasno nasprotovanje habsburški preteklosti, zaradi česar je bil v nasprotju z nacistično propagando v OZAK. Tudi posegi vseh najvišjih predstavnikov italijanske uprave v puljski pokrajini ter Mussolinija samega niso zalegle, da bi se Saurov spomenik vrnil na javno mesto v Kopru.

Poleg boja proti konkurenčnim prostorskim markacijam je nemška oblast v OZAK vršila tudi aktivno propagando, pri čemer je vodilno vlogo imelo Poveljstvo Adria SS polka Kurt Eggers (*SS-Standarte Kurt Eggers, Kommando Adria*) s sedežem v Trstu. Člani enote so bili zadolženi za propagandno delo pri vojaških enotah ter civilnem prebivalstvu. Pri tem so uporabljali tudi tehnike, ki bi jih lahko (pogojno) označili kot del prostorskih politik, predvsem raztresanje propagandnih letakov,⁵³ brošur in lepljenje lepakov. Za odmet letakov na ozemlje pod nadzorom partizanov so imeli na voljo tudi več letal.⁵⁴ Doseg te propagande je bil omejen, saj so aktivisti OF

51 DAPA, DAPA 55, t. e. 473, mapa XIX/6, dok. 3301.

52 DAPA, DAPA 55, t. e. 473, mapa XIX/6, dok. 299/45.

53 Številni primeri nemških propagandnih letakov, namenjenih predvsem slovenskemu prebivalstvu, so ohranjeni v ARS, AS 1760, t. e. 5.

54 Klemen Kocjančič, *Red mrtvaške glave pod Alpami. Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021), 148–149.

in KPS nemške letake in lepake odstranjevali, predvsem pa je večina prebivalstva nemško oblast zavračala: »*Po tej cesti⁵⁵ trosijo večkrat letake, kar pa ljudje takoj zažgejo /.../ Tudi v Renčah in Biljah so z avjoni trosili letake, pionirji so šli takoj na delo in vse te letake zažgali.*«⁵⁶ Da akcije odmetavanja letakov niso imele večjega uspeha, nakazujejo tudi partizanska poročila, da so Nemci začeli to taktiko spreminjati: »*Iz Oseljanskega okraja nam poročajo, da so Nemci uvideli neuspešnost trosenja letakov po cestah, ter so jih zato začeli oddajati po hišah.*«⁵⁷

*Delovanje slovenskih domobrancev
in italijanskih kolaboracionistov*

Nemška politika je bila poleg tega odločilna tudi za razvoj prostorskih politik, ki so nastajale znotraj mnogobarvnega tabora kolaboracionistov v OZAK. Pri tem je treba poudariti, da je omenjena oznaka do določene mere problematična; različne narodne in politične skupine, ki jih vanjo običajno umeščamo, lahko sicer označujemo kot kolaboracionistične s stališča njihovega legaliziranega delovanja s strani nemškega okupatorja ter različnih oblik sodelovanja z nemško upravo, policijo in oboroženimi silami, po drugi strani pa je lahko oznaka tudi zavajajoča, če pod njo razumemo politično ali idejno enotnost teh skupin ter njihovo pristajanje na nacistični projekt. Problematika kolaboracije med drugo svetovno vojno presega okvir te razprave, na tem mestu je dovolj, da poudarimo, da novejša raziskave te tematike večinoma jasno ločujejo med različnimi

55 Mišljena je cesta med Ajševico in Šempasom.

56 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 6, Poročilo agit. prop. kom. pri oblastnem komiteju KPS, 14. 4. 1944.

57 ARS, AS 1701, t. e. 1, mapa 6, Poročilo agit. prop. kom. pri oblastnem komiteju KPS, 3. 5. 1944.

ravnmi ter predvsem vzroki za kolaboracijo, ki so segali od ideoloških do zgolj gospodarskih ter taktičnih.⁵⁸ Tudi kolaboracionizem na ozemlju OZAK je predstavljal kompleksen pojav, s številnimi medsebojno zelo različnimi skupinami, ki so jih vodili medsebojno nasprotujoči si cilji. To se je jasno pokazalo tudi na področju politik preoblikovanja javnega prostora, ki so jih te skupine izvajale.

Do simbolnih spopadov za prevlado v prostoru je tako najprej prihajalo med italijanskimi kolaboracionisti ter pripadniki t. i. Slovenskega narodnega varnostnega zbora (slovenskimi domobranci na Primorskem). Spore med domobranci in Italijani je že sorazmerno natančno predstavil Boris Mlakar, ki se pri tem sicer ni podrobneje ustavil pri vprašanju prostorsko-simbolne dimenzije tega procesa, a je kljub temu izpostavil pisanje (nasprotujočih si) propagandnih napisov v Gorici ter razstrelitev spomenika padlim goriškim iredentistom avgusta 1944.⁵⁹ Prav razstrelitev omenjenega spomenika v goriškem Parku spomina (*Parco della Rimembranza*) predstavlja enega najbolj izstopajočih primerov političnega ikonoklazma na Primorskem. Razstrelitev spomenika se po svojem simbolnem pomenu lahko primerja ali celo presega odstranitev Saurovega spomenika v Kopru. Spomenik je namreč predstavljal simbolno utelešenje prevladujoče povojne zgodovinske naracije o Gorici

58 Ta problematika je v slovenskem in mednarodnem prostoru doslej sprožila že brezštevne razprave in nepregledne količine literature; kot temeljno študijo gl. Werner Rings, *Leben mit dem Feind. Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939–1945* (München: Kindler, 1979); za Slovenijo oz. Jugoslavijo gl. Boris Mlakar, »Oblike kolaboracije med drugo svetovno vojno s posebnim pogledom na dogajanje v večnacionalni Jugoslaviji,« *Prispevki za novejšo zgodovino* XLV, št. 2 (2005): 59–74.

59 Boris Mlakar, »Odnosi med slovenskimi in italijanskimi kolaboracionisti na Primorskem,« v: *Trst 1941–1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe* (Koper: Lipa, 1988), 70–72.

kot starodavnem italijanskem mestu, ki naj bi bilo po stoletjih »sužnosti« končno osvobojeno med prvo svetovno vojno. Padli Goričani, ki so se pridružili italijanski vojski, so predstavljali osrednji »dokaz« tega koncepta mestne zgodovine, spomenik, delo Enrica Del Debbia, enega vodilnih italijanskih arhitektov v času med obema svetovnima vojnama, pa je bil posledično njena osrednja simbolna točka. Simbolni pomen spomenika je dokazovala tudi prisotnost visokega gosta ob slovesnem odkritju spomenika junija 1929, italijanskega prestolonaslednika Umberta.⁶⁰

Glede na svojo sporočilnost je spomenik v Parku spomina predstavljal logično tarčo za nasprotnike italijanske oblasti, vendar je ostal nedotaknjen vse do poletja 1944, ko je bil ponoči 12. avgusta nenadoma razstreljen. O odgovornih za razstrelitev spomenika so se pojavljale različne teorije, vendar glede na količino zbranih indicev ni večjega dvoma, da so spomenik uničili slovenski domobranci v mestu, pri čemer moramo to dejanje povezati s čedalje bolj zaostrenimi razmerami v Gorici vse od konca leta 1943. V Gorici je prisotnost posameznih domobrancev od samega začetka vzbujala ogorčeno nasprotovanje radikalnih italijanskih nacionalistov oz. fašistov, napetosti pa so se še povečale od maja 1944, ko je v mesto vkorakala prva domobranska četa, izhajati pa je začelo tudi domobransko glasilo *Goriški list*.⁶¹ Napetosti so dosegle vrh avgusta 1944, ko naj bi v mestnem gledališču Giuseppe Verdi potekala slovenska akademija. V gledališču je dan pred tem odjeknila eksplozija, ki je zahtevala 4 smrtne žrtve in več ranjenih. Slovenske akademije ta napad ni preprečil, saj je nato

60 O nastanku spomenika in njegovih značilnostih gl. Erika Jazbar, »Slovenski atentat v avgustovski noči leta 1944 v Gorici,« *Mladika*, št. 1 (2023): 53–58.

61 Mlakar, »Odnosi med slovenskimi in italijanskimi kolaboracionisti,« 70.

potekala na alternativnem prizorišču,⁶² teden dni pozneje pa je prišlo do razstrelitve spomenika v Parku spomina.

O razstrelitvi spomenika je v obsežnem poročilu notranjemu ministrstvu RSI poročal goriški kvestor Vito Genchi. Kvestor ni dvomil, da so napad izvedli domobranci. Partizani bi namreč lahko zlahka uničili katerega od drugih italijanskih spomenikov izven mesta, a tega niso storili. Še več, 13. avgusta naj bi celo demonstrativno položili venec k italijanski kostnici na Oslavju. Kvestor je zato odgovornost pripisal slovenskim domobrancem, ki naj bi s tem želeli »*cancellare una testimonianza della italianità di Sacra Gorizia*«. ⁶³ Da so napad izvedli domobranci, potrjujejo tudi drugi spominski viri slovenskega in italijanskega izvora,⁶⁴ postavlja pa se vprašanje, kje ležijo razlogi za takšno dejanje. Po mnenju Erike Jazbar je razstrelitev spomenika predstavljala povračilni ukrep za atentat v gledališču Giuseppe Verdi. Ta razlaga se zdi verjetna, čeprav ni popolnoma jasno, kdo je napad na gledališče sploh izvedel.⁶⁵ Ne glede na možnost, da tega atentata morda niso izvedli radikalni fašisti, da bi preprečili izvedbo slovenske akademije, pa je zelo verjetno, da so domobranci krivdo pripisali njim ter kot povračilo ponoči uničili omenjeni spomenik, saj možnosti za odkrit napad na italijansko nacionalistično simboliko niso

62 »Veličastno uspela Slovenska akademija v Gorici,« *Goriški list*, 9. 8. 1944.

63 ARS, AS 1829, t. e. 84, mapa 1284, poročilo kvestorja Vita Genchija, 26–27 (22. 8. 1944).

64 Slovenska pričevanja navaja Erika Jazbar, »Slovenski atentat,« 57–58; kot primer italijanskega pogleda na ta dogodek gl. Luciano Spangher, *Gorizia 1943–1944–1945. Seicento giorni di occupazione Germanica e quarantatrè jugoslava* (Gorizia: Edizione Friul C. 1995), 67.

65 Kvestor Genchi je v svojem poročilu odgovornost za to pripisal partizanom, kar naj bi potrjeval tudi angleški izvor eksplozivne naprave; gl. ARS, AS 1829, t. e. 84, mapa 1284, poročilo kvestorja Vita Genchija, 22–23 (22. 8. 1944).

imeli.⁶⁶ Tudi če sprejmemo tezo, da uničenje spomenika ni bilo neposredno povezano z atentatom v gledališču Verdi, se uničenje italijanskega spomenika povsem sklada z zaostrenimi razmerami v mestu ter domobranskimi težnjami po odpravi italijanske prevlade in ponovni afirmaciji slovenstva v javnem prostoru na Primorskem.⁶⁷ Pri tem je bila akcija po vsej verjetnosti izvedena s strani manjše skupine pod vodstvom Janka Debeljaka, poveljnika goriških domobrancev.⁶⁸

Končno je treba predstaviti še delovanje italijanskih kolaboracionistov na Primorskem na področju idejno zaznamovanih posegov v prostor. Kot je že bilo nakazano, je ta skupina primarno stremela k ohranitvi že obstoječe prostorske hierarhije na Primorskem, kot se je ta oblikovala v času italijanske vlade. Poleg tega so različne skupine znotraj tega tabora izvajale tudi aktivno politiko posegov v prostor, pri čemer so se jasno pokazale razlike in nasprotja med obema glavnima strujama, tj. med pripadniki obnovljenega fašističnega gibanja (*Partita Fascista Repubblicano*) ter predstavniki velikega meščanstva. Obe skupini sta sicer sodelovali z nemško upravo in represivnim

66 Drugače je bilo v sosednji Ljubljanski pokrajini, kjer je nova (slovenska) pokrajinska uprava po zlomu italijanske oblasti izvedla preimenovanje številnih ulic. Dotedanja Cesta Viktorja Emanuela III. je spet postala Bleiweisova cesta, Cesta soške divizije je postala Cesta 800 let Ljubljane. Obenem je konec leta 1943 uprava naročila mestnemu županstvu, naj se italijanska imena na uličnih tablah prepleskajo (Vlado Valenčič, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen* (Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Partizanska knjiga, 1989)).

67 V zvezi s poskusi ponovne uveljavitve Slovencev v javnem prostoru je smiselno opozoriti tudi na zahteve po vrnitvi Narodnega doma v Trstu, ki jih je polkovnik Anton Kokalj, inšpektor organizacijskega štaba SNVZ, predal tržaškemu prefektu Brunu Coceaniju aprila 1944; gl. Archivio di Stato di Trieste (AST), Archivio Bruno Coceani, R 15, Zapisnik sestanka med Coceanijem in Kokaljem, 21. 4. 1944.

68 Jazbar, »Slovenski atentat«, 57.

aparatom, a sta se obenem tudi razlikovali po svojih ideoloških opredelitvah ter političnih načrtih.⁶⁹ Te razlike so jasno prišle na dan ob nekaterih simbolnih vprašanjih, povezanih z javnim prostorom, predvsem v Trstu.

Jabolko spora so predstavljala predvsem imena tržaških mestnih ulic. V zvezi s tem so organi Mussolinijeve Saloske republike že konec decembra 1943 pozivali k preimenovanju ulic, poimenovanih po članih kraljeve družine, ki je odigrala odločilno vlogo pri koncu Mussolinijevega režima in prehodu Italije v nasprotni tabor.⁷⁰ V Trstu so italijanske oblasti, ki sta jih predstavljala podestat Cesare Pagnini in prefekt Bruno Coceani, očitno s preimenovanjem odlašale. Šele junija 1944 je bil sprejet sklep, po katerem so bili preimenovani naslednji trgi in ulice: Piazza Constanzo Ciano je postal Piazza della Borsa, Piazza Umberto I je bil preimenovan v Piazza San Antonio Nuovo, ulici Viale Regina Elena in Viale Regina Margherita sta postali Via Miramare in Via Giustiniano, promenada Lungomare Regina Elena je postala Riviera di Barcola. Preimenovanje je doletelo tudi ime trga na bližnjih Opčinah, kjer je Piazza Principe Umberto postal Piazza Monte Re.⁷¹ Največ nasprotovanja pa je vzbudilo preimenovanje korza, osrednje mestne ulice, iz Corso Vittorio Emmanule III v Contrada del Corso.

Preimenovanje korza je sprožilo ostro nasprotovanje tržaških fašistov, ki so na Pagninija in Coceanija naslovili več protestnih pisem. Težava ni bila v samem preimenovanju,

69 O značilnostih italijanskega kolaboracionizma na Primorskem gl. Anna Maria Vinci, »Il collaborazionismo nel Litorale Adriatico,« *Qualestoria* VII, št. 2 (1979): 23–41; gl. tudi Rusinow, *Italien und sein österreichisches Erbe*, 419–431.

70 PAK, PAK 6, t. e. 593, Cat. VI, Classe 5, Fasc. 1, Intitolazione vie e piazze, 28. 12. 1943.

71 »Cronaca della città,« *Il Piccolo*, 19. 8. 1944, 2.

temveč predvsem v izboru novega imena, saj so se fašisti zavzemali za poimenovanje korza po Ettoreju Mutiju, nekdanjem sekretarju fašistične stranke, ki je bil konec avgusta 1943 aretiran s strani Badoglievih oblasti in ubit v nepojasnjenih okoliščinah. V okviru obnovljene fašistične republikanske stranke je Muti postal eden njenih glavnih junakov; tudi v Trstu so fašisti po 8. septembru 1943 korzo provizorično poimenovali po njem in novo ime označili s prilepljenimi lepaki. V ostrem protestnem pismu, naslovljenem na podestata in poslanemu v vednost najvišjim predstavnikom Salojske republike, je skupina tržaških fašistov Mutija označila za »*Eroe più puro dell'Italia Nuova*«, novo ime pa naj bi bila nasprotno »*ridicola dicitura*«. ⁷² Fašistični poseg sicer ni uspel, kar je simptomatično za njihov položaj v času, ko so nemške oblasti vse pomembnejše funkcije v upravi zaupale predstavnikom tržaškega meščanstva. Ne glede na to pa je primer zelo zgovoren, saj sta skupini na ta način predstavili dve konkurenčni viziji mestne prihodnosti; če je tržaški fašizem skušal v ospredje postaviti Mutija kot simbolnega predstavnika novega radikaliziranega fašističnega gibanja, so meščanski krogi okrog Pagninija in Coceanija v novih razmerah skušali ohraniti svoj vodilni položaj s sklicevanjem na tržaško preteklost oz. tradicijo lokalnih partikularnosti. ⁷³ Spor ob preimenovanju tržaških ulic torej predstavlja jasno simbolno utelešenje siceršnjih razlik med obema skupinama.

72 AST, Archivio Bruno Coceani, B 35, Protestno pismo podestatu Pagniniju, 21. 8. 1944.

73 Več o tem gl. Anna Maria Vinci, »Il collaborazionismo,« 26–28.

Sklep

Spopad za oblast na Primorskem med jesenjo 1943 in pomladjo 1945 se ni odvijal zgolj politično in vojaško, temveč tudi preko simbolnega prisvajanja javnega prostora. Z namenom propagande, legitimiranja in izražanja svojih oblastnih teženj, pa tudi zaradi zavračanja nasprotnikovih, so se tovrstnih prostorskih politik v večji ali manjši meri posluževale vse nasprotujoče si strani v regiji, pri čemer so na dan prišle njihove različne idejne podstati, načrti glede prihodnosti regije ter medsebojna nasprotja. Na ta način predstavljajo izraz kompleksnih razmer na Primorskem v tem času, kjer so se po zlomu italijanske oblasti za oblast v regije bolj ali manj odkrito spopadale različne države in politično-ideološki sistemi. Kot je pokazala (tudi) analiza prostorskih politik, lahko govorimo o nekakšnem »spopadu vseh proti vsem«, ne glede na formalna zavezništva.

Obenem ta proces še zdaleč ni bil enodimenzionalen ali voden zgolj »od zgoraj«. Vanj so se namreč aktivno vključevali tudi posamezniki ali manjše skupine, ki so pogosto delovali neodvisno od vodstvenih struktur. To je še posebej veljalo v prvih dneh po koncu italijanske oblasti v večjem delu Primorske, a je tudi po koncu najbolj anarhičnih razmer iniciativa posameznikov ali manjših skupin še naprej pogosto odločilno oblikovala posege v prostor, kot kaže npr. primer razstrelitve italijanskega spomenika v goriškem Parku spomina ali (neuspešni) poskusi tržaških fašistov, da bi dosegli drugačno poimenovanje korza v Trstu. Vseprisotnost idejno nabitih prostorskih politik in njihova kompleksna ozadja zato kličejo po nadaljnjih raziskavah te problematike.

Viri in literatura

Arhivski viri

Archivio di Stato di Trieste (IT_AST)

Archivio Bruno Coceani

Arhiv Republike Slovenije (SI_ARS)

AS 1701, Okrožje Gorica

AS 1760, Višji vodja SS in policije v Operacijski coni Jadransko
Primorje

AS 1829, Zbirka gradiva Kraljevih kvestur Trst in Gorica

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS

Državni arhiv u Pazinu (HR_DAPA)

DAPA 55, Prefektura Istre u Puli

Pokrajinski arhiv Koper (SI_PAK)

PAK 6, Občina Koper

Časopisni viri

Goriški list, 1944.

Il Piccolo, 1944.

Ustni viri

Pričevanje B. G., Ajba, 28. 5. 2022.

Literatura

Apih, Elio. *Le foibe giuliane: note e documenti*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2010.

Assmann, Aleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C. H. Beck, 2018.

Avagliano, Mario in Marco Palmieri. *L'Italia di Salò. 1943–1945*. Bologna: Il Mulino, 2017.

Bachmann-Medick, Doris. »Spatial turn.« V: *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie. Ansätze – Personen – Grundbegriffe*, ur. Ansgar Nünning, 697–698. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2013.

Batič, Matic. »Italijanizacija kulturne krajine v Goriški pokrajini od konca prve svetovne vojne do kapitulacije Italije.« Doktorska disertacija, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, 2020.

Bresadola, Gianmarco. »The Legitimising Strategies of the Nazi Administration in Northern Italy: Propaganda in the Adriatisches Küstenland.« *Contemporary European History* 13, št. 4 (2004): 425–451.

Cerkvenik, Denis. *Med rasizmom in nujo: 1943–1945*. Ljubljana: Založba Univerze, 2023.

Cernigoi, Claudia. *Operazione 'foibe': tra storia e mito*. Udine: Kappa Vu, 2012.

Deakin, Frederick William. *Mussolinijevih šeststo dni*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978.

di Giusto, Stefano. *Operationszone Adriatische Küstenland: Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca 1943–1945*. Udine: Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 2005.

Ferenc, Tone. *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943. Južnoprimerjski odred in Gregorčičeva brigada*. Ljubljana: Borec, 1983.

Ferenc, Tone. »Vseljudska vstaja v Slovenskem primorju po kapitulaciji Italije.« V: *Izbrana dela 4: Odporništvo*, ur. Mitja Ferenc, 313–328. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.

Ferletic, Andrej. »Propagandni in politično-propagandni napisi ter grafiti na Primorskem od 1918 do 1943.« *Zgodovinski časopis* 61, št. 1–2 (2007): 113–140.

Fioravanzo, Monica. *Mussolini e Hitler: la Repubblica sociale sotto il Terzo Reich*. Roma: Donzelli, 2009.

Ganapini, Luigi. *La repubblica delle camicie nere. I combattenti, i politici, gli amministratori, i socializzatori*. Milano: Garzanti, 1999.

Gupta, Akhil in James Fergusson, ur. *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham: Duke University Press, 1997.

Hirsch, Eric in Michael O'Hanlon, ur. *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Höckerberg, Håkan, ur. *Architecture as Propaganda in Twentieth-Century Totalitarian regimes* (Firenze 2018).

Klabjan, Borut. »Nacionalizacija kulturne krajine severnega Jadrana na začetku 20. stoletja: primer Verdijevega spomenika v Trstu.« *Acta Histriae* 23, št. 1 (2015): 113–130.

Klabjan, Borut. »Erecting fascism: nation, identity, and space in Trieste in the first half of the twentieth century.« *Nationalities papers: the journal of nationalism and ethnicity* 46, št. 6 (2018): 958–975.

Kocjančič, Klemen. *Red mrtvaške glave pod Alpami. Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Liuzzi, Giorgio. *Violenza e repressione nazista nel Litorale Adriatico: 1943–1945*. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2014.

Lokar, Danilo. *Dnevnik 1943–1945*. Ur. Ivana Slamič. Ajdovščina: Lavričeva knjižnica, 2023.

Lotman, Jurij Mihajlovič. *Znotraj mislečih svetov: človek–tekst–semiosfera–zgodovina*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2006.

Jakomin Kocjančič, Tanja. *Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.

Jazbar, Erika. »Slovenski atentat v avgustovski noči leta 1944 v Gorici.« *Mladika*, št. 1 (2023): 53–58.

Matajc, Vanesa. »'The rhetorics of space:' Introduction.« *Neohelicon: acta Comparationis litterarum universarum* 41 (2014): 3–12.

Mlakar, Boris. *Domobranstvo na Primorskem*. Ljubljana: Borec, 1982.

Mlakar, Boris. »Odnosi med slovenskimi in italijanskimi kolaboracionisti na Primorskem.« V: *Trst 1941–1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe*, 61–74. Koper: Lipa, 1988.

Mlakar, Boris. »Vloga in pomen Primorske v delovanju protirevolucionarnega tabora v Sloveniji.« V: *Vojna in mir na Primorskem: od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*, ur. Jože Pirjevec, Gorazd Bajc in Borut Klabjan, 101–111. Koper: Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005.

Mlakar, Boris. »Oblike kolaboracije med drugo svetovno vojno s posebnim pogledom na dogajanje v večnacionalni Jugoslaviji.« *Prispevki za novejšo zgodovino* XLV, št. 2 (2005): 59–74. Novak, Alojzij. *Črniška kronika*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1992.

Pelikan, Egon. *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*. Ljubljana: Nova revija, 2001.

Pirjevec, Jože. »Trst je naš!«: *boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2008.

Pirjevec, Jože et al., *Fojbe*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012.

Podbersič, Renato. *Revolucionarno nasilje na Primorskem: Goriška in Vipavska 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012.

Podbersič, Renato. »Seznam žrtev revolucionarnega nasilja na severu Primorske.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 1, št. 1/2 (2017): 63–88. <https://doi.org/10.55692/d.18564.17.3>.

Pupo, Raoul in Roberto Spazzali. *Foibe*. Milano: B. Mondadori, 2003.

Pupo, Raoul. *Il lungo esodo: Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*. Milano: Rizzoli, 2005.

Rings, Werner. *Leben mit dem Feind. Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939–1945*. München: Kindler, 1979.

Rusinow, Dennison. *Italien und sein österreichisches Erbe 1919–1946*. Bozen: Athesia, 2016.

Sema, Antonio. *La Grande Guerra sul fronte dell'Isonzo*. Gorizia: LEG, 2009.

Smith, Anthony. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford–New York: Oxford University Press, 1999.

Spangher, Luciano. *Gorizia 1943–1944–1945. Seicento giorni di occupazione Germanica e quarantatrè jugoslava*. Gorizia: Edizione Friul C., 1995.

Stuhlpfarrer, Karl. *Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« 1943–1945*. Wien: Brüder Hollinek, 1969.

Valenčič, Vlado. *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Partizanska knjiga, 1989.

Verginella, Marta. »Slovene Mapping of Urban Centres in the Austrian Littoral in the Nineteenth and Twentieth Century.« *V: Borderlands of Memory: Adriatic and Central European perspectives*, ur. B. Klabjan, 33–57. Oxford et al.: Peter Lang, 2019.

Vinci, Anna Maria. »Il collaborazionismo nel Litorale Adriatico.« *Qualestoria* VII, št. 2 (1979): 23–41.

Vrtovec, Leon. »The Historical Background to the Erection of the Monument to Nazario Sauro in Koper as an Example of a Fascist Cult of Personality.« *Studia universitatis hereditati* 11, št. 2 (2023): 133–148.

Wedekind, Michael. *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945: die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland«*. München: Oldenbourg, 2003.

Claiming Public Space in the Primorska Region Between 1943 and 1945

Summary

The article deals with the processes of ideologically charged interventions in public space in the Slovenian-Italian border area in the period from September 1943 to May 1945. The recognition of the cultural dimension of public space, which is not only a neutral physical framework of events, but also a carrier of meaning, forms the methodological basis of the research. Accordingly, in the period under consideration, when Primorska was a bone of contention between different states and politico-military groups, a struggle for symbolic dominance in the public space took place. The cultural landscape thus became a space for the expression of competing ideologies and political agendas in relation to the future of the area. The article presents the background, meaning and characteristics of ideologically marked interventions in public space as carried out by

the most important political actors in the region: representatives of the Slovenian partisan movement, the Nazi German occupation forces, the Slovenian Home Guard and the Italian collaborationists. A major part of the article is a presentation of the characteristics of the spatial policies as implemented by the above-mentioned groups, presenting selected case studies and their background. Ideologically charged spatial transformations manifested themselves in various ways, ranging from the demolition of monuments and the renaming of streets and squares to the writing of propaganda public signs, etc. In addition to organised attempts to transform public space, the paper also examines the role of unorganised activities of the local population in this area, especially in the immediate aftermath of the fall of the Fascist regime and the capitulation of Italy. Furthermore, in the next month many actions were carried out by small groups of committed activists acting on their own. In this way, the article highlights the (often) complex background of concrete spatial interventions, which were not simply the result of orders “from above”.